

proces-verbaal

RECHTBANK DEN HAAG

Team Handel

Zitting hebben:

rechter: mr. L. Alwin (vz)

mr. I.A.M. Kroft

mr. M.L. Harmsen

griffier: mr. T.A.B. Mentink en O.J. Tijhuis

ZITTING MEERVOUDIGE KAMER

gehouden op donderdag 3 december 2020 om 09:30 uur

1. **VERENIGING MILIEUDEFENSIE** te Amsterdam, en **DE ANDEREN DIE ZIJ VERTEGENWOORDIGT**,
2. **STICHTING GREENPEACE NEDERLAND** te Amsterdam,
3. **STICHTING TER BEVORDERING VAN DE FOSSIELVRIJ-BEWEGING** te Amsterdam,
4. **LANDELIJKE VERENIGING TOT BEHOUD VAN DE WADDENZEE** te Harlingen,
5. **STICHTING BOTH ENDS** te Amsterdam,
6. **JONGEREN MILIEU ACTIEF** te Amsterdam,
7. **STICHTING ACTIONAID** te Amsterdam,
eisers,
advocaat: mr. R.H.J. Cox te Maastricht,

TEGEN

ROYAL DUTCH SHELL PLC te Den Haag,

gedaagde,

advocaat: mr. D. Horeman te Amsterdam.

Partijen worden hierna Milieudefensie c.s. en RDS genoemd.

rolverrichtingen/aantekeningen betreffende het verdere verloop van het geding:
--

- RDS neemt een akte bezwaar subsidiaire stellingname uiterlijk op 4 december 2020 om 10:00 uur voor de rol van 9 december 2020;- Milieudefensie c.s. reageert bij akte op de akte bezwaar van RDS uiterlijk op 4 december om 17:00 uur voor de rol van 9 december 2020;

- de rechtbank neemt op maandag 7 december 2020 voor de rol van 9 december 2020 een beslissing op het bezwaar van RDS;
- de comparitie van partijen wordt voortgezet op **15 december 2020**.

Verschenen zijn:

- namens Milieudefensie c.s.:

- de heer A.D. Pols (Milieudefensie);
- de heer J.P. de Rijk (Milieudefensie);
- mevrouw N.H. de Pater (Milieudefensie);
- mevrouw J.J.H. Mineur (Milieudefensie);
- mevrouw A.G.P. Casimiri (Milieudefensie);
- de heer A. de Boer (Milieudefensie);
- mevrouw A.S. van Oosterhout (Milieudefensie);
- de heer T. Meijer (Milieudefensie);
- mevrouw L. Christiaens (Milieudefensie);
- de heer J. Kooi (particuliere mede-eiser);
- mevrouw L. Langelaan (particuliere mede-eiser);

bijgestaan door de advocaten mrs. R.H.J. Cox, D.M.J. Dexters en A.J.M. van Diem;

- namens RDS:

- de heer W. Thomas;
- de heer B. Pries;
- mevrouw M. de Swart;
- mevrouw H. Alders;
- mevrouw V. van Tricht-Hoppenbrouwer;
- de heer M. Potma;

bijgestaan door de advocaten mrs. J. de Bie Leuveling Tjeenk, N.H. van den Biggelaar, D. Horeman, R. van Tricht.

Partijen hebben het woord gevoerd aan de hand van pleitnota's, te weten: aan de zijde van Milieudefensie c.s.:

- pleitnotitie 3: IPR;
- pleitnotitie 4: Vergunningen;
- pleitnotitie 5: De dubbele uitdaging.

Aan de zijde van RDS:

- pleitaantekeningen deel III: toepasselijk recht.

Deze pleitnota's zijn aan de rechtbank en aan de wederpartij ter hand gesteld. Deze stukken maken deel uit van het griffiedossier.

Mede naar aanleiding van vragen van de rechtbank zoals gestuurd per e-mail op 8 september 2020 en zoals gesteld tijdens de comparitie van partijen komt ter zitting – zakelijk weergegeven – nog het volgende aan de orde.

Aan de zijde van Milieudefensie c.s.**Antwoorden op vragen van de rechtbank**

1. Op de vraag van de rechtbank om een nadere reactie op nr. 39 (a) tot en met (d) van het openingspleidooi van RDS komt Milieudefensie c.s. uitgebreid terug op de derde zittingsdag.
2. De verschillen tussen wat RDS biedt en wat Milieudefensie c.s. vraagt zijn gigantisch groot. Eén van de dingen is dat het gaat om een ambitie van RDS en geen doelstelling of 'target'. Het is ook een voorwaardelijke ambitie. Het idee van RDS is om de maatschappij te volgen. Als de maatschappij vertraagt, houdt Shell de mogelijkheid open om ook te vertragen. Bovendien is er een groot verschil tussen de intensiteit van de 'targets' van RDS en hetgeen werkelijk noodzakelijk is om klimaatverandering te adresseren, namelijk een reductie in CO₂-emissies. Ter illustratie: deze ambitie van RDS bestaat al een paar jaar. RDS spreekt van het terugbrengen van 'intensity-targets' van scope 1, 2 en 3 emissies in een periode van drie jaar. In dezelfde periode van 2016 tot 2019 heeft RDS de koolstofintensiteit met 1,3% teruggebracht. De absolute emissies van RDS zijn tussen 2016 en 2019 echter met 5,4% toegenomen. Op het moment dat Shell meer verkoopt en produceert neemt in navolging van de intensity-targets van RDS de koolstofintensiteit van het product wellicht af, maar dan nemen uiteindelijk de groepsemissies van Shell in absolute zin toe. Er is dus een enorm verschil tussen de betekenis van een intensiteitstarget en een target in de zin van absolute CO₂-reductie. De wereld heeft nog maar een zeer beperkt koolstofbudget. Dat betekent dat alleen binnen het budget gebleven kan worden als de absolute CO₂-emissies afnemen. De zojuist genoemde cijfers komen uit eigen rapporten van RDS, namelijk uit de 'sustainability reports' en de CDP (Carbon Disclosure Project) opgave vanaf 2016. Indien de cijfers worden geëxtrapoleerd naar 2035 dan heeft RDS een emissiegroei van 34,2%. Er moeten juist emissies in absolute zin worden gereduceerd. Dát is de mondiale opgave. De emissies van RDS dalen in de grafieken, maar dit is enkel een daling in CO₂-intensiteit van haar producten. Dat geeft dus een vertekend beeld. De keuzes die gemaakt worden op de weg naar nul CO₂-uitstoot zijn het meest cruciaal. Die bepalen namelijk hoeveel emissies cumulatief worden uitgestoten. De voorgenomen investeringen in olie en gas van RDS kunnen oplopen tot 38% in 2030. Dit leidt tot extra emissies in plaats van minder.

Toepasselijk recht

3. In aanvulling op nr. 15 van de pleitnota merk ik op dat in hoofdstuk 7.2 van de dagvaarding zowel de directe als de indirecte gevolgen van klimaatverandering voor Nederland zijn toegelicht. In het pleidooi over de ontvankelijkheid heb ik ook delen van de arresten van het Hof Den Haag en de Hoge Raad in de Urgenda zaak geciteerd, waaruit deze gevolgen blijken. Feitelijk gaan deze arresten over dezelfde omstandigheden als in deze zaak.
4. In aanvulling op nr. 62 van de pleitnota merk ik op dat misschien zelfs het recht van vele honderden *Handlungsarten* op deze zaak van toepassing is als het standpunt van RDS zou worden gevolgd.

-
5. Primair ligt Milieudefensie c.s. voor het anker van het *Handlungsort* en subsidiair doet Milieudefensie c.s. een beroep op het toepasselijk recht van het *Erfolgsort*.
 6. De rechtbank vraagt, gegeven het ontvankelijkheidsvraagstuk en het standpunt van Milieudefensie c.s. dat zij primair opkomt voor het mondiale belang en subsidiair voor het Nederlandse belang, hoe dat standpunt zich verhoudt met het standpunt van Milieudefensie c.s. dat de toepassing van het *Erfolgsort* leidt tot enkel Nederlands recht. Milieudefensie c.s. heeft over de ontvankelijkheid betoogt dat het om mondiale belangen gaat in de algemeen belangactie, dus los van de individuele eisers. Het gaat over internationale, universele belangen. Als iets een gelijksoortig belang vertegenwoordigt dan zijn het wel de belangen van een veilige voedselvoorziening, het behoud van ecosystemen en de mogelijkheid van een duurzame economische ontwikkeling. Dat zijn harde criteria op basis waarvan aan bepaalde klimaatdoelstellingen vastgehouden moet worden. De feitelijkheid van deze zaak gaat over gelijksoortigheid. Dat algemeen belang wordt nagestreefd, omdat het op individueel niveau ook een belang is. Milieudefensie c.s. kiest voor het *Handlungsort*, zodat alle wereldwijde belangen hierin kunnen worden betrokken. Het *Handlungsort* ligt in Nederland en is de bron van de emissies, maar brengt ook de mogelijkheid met zich dat voor een buitenlands belang in Nederland kan worden opgekomen als de bron, de schadeveroorzakende gebeurtenis, in Nederland plaatsvindt. Stel dat dit betoog geen stand houdt, dan geldt dat het *Erfolgsort* de toepasselijkheid van het Nederlands recht bepaalt indien alleen naar de schade in Nederland wordt gekeken. Zowel voor de vraag naar het toepasselijke recht als voor de ontvankelijkheid van Milieudefensie c.s. moet dit mondiale vraagstuk volgens Milieudefensie c.s. naar Nederlands recht beoordeeld worden.
 7. Op het moment dat toepasselijkheid van Nederlands recht niet via het *Handlungsort* bereikt kan worden, doet Milieudefensie c.s. een beroep op het *Erfolgsort*. Dan perkt Milieudefensie c.s. haar standpunt in en heeft zij het alleen nog over de schade die in Nederland geleden wordt. Dan gaat het alleen over het algemeen belang en de individuele belangen die spelen in Nederland. Het feit dat Milieudefensie c.s. het dan alleen nog over de Nederlandse schade heeft betekent nog wel dat de wereldwijde emissies van Shell moeten worden meegenomen. De consequenties van wereldwijde emissies zijn immers nog steeds van belang om een beeld te krijgen van de schadeomvang in Nederland. De gevaren in het buitenland hebben immers ook consequenties voor de burgers in Nederland. Het gaat dan over directe gevolgen in Nederland zoals extreem weer. Daarnaast moet bij de beoordeling van de onrechtmatigheid van het geheel en de schadeomvang in indirecte zin gekeken worden naar wat in het buitenland gebeurt, omdat dit ook in Nederland een effect heeft. Het is een mondiaal probleem. Eén land kan voor opwarming zorgen door uitstoot.
 8. RDS legt het begunstigingsbeginsel verkeerd uit. Er kan wel degelijk een keuze worden gemaakt voor een rechtsstelsel. De bedoeling van het begunstigingsbeginsel is speciaal voor milieuschade opgenomen en betekent dat de benadeelde partij mag kiezen voor het gunstigste recht. Dit hoeft niet op voorhand te worden bepaald. De keuze kan ook blijken uit de manier waarop de dagvaarding is ingekleed. De volledige dagvaarding van Milieudefensie c.s. is ingekleed naar Nederlands recht. Het verweer van RDS overigens ook.

9. Met betrekking tot de uitspraken van het Hof van Justitie van de Europese Unie (HvJEU) vindt Milieudefensie c.s. dat deze uitspraken leiden tot het toepasselijk recht van het rechtstelsel van de bron. De bron is in dit geval het handelen van RDS.
10. Milieudefensie c.s. wisselt niet van stellingname voor wat betreft het *Handlungsort* en het *Erfolgsort*. In de dagvaarding is al uiteengezet dat ook het *Erfolgsort* leidt tot toepassing van Nederlands recht. De grondslag van de vordering van Milieudefensie c.s. verandert niet.
11. De visie van RDS op de keuzemogelijkheid van de benadeelde wordt niet in de literatuur verdedigd. Ik verwijs naar nr. 91 van de pleitnotitie van Milieudefensie c.s. over het toepasselijk recht. Het is weldegelijk mogelijk een voorwaardelijke keuze te maken. Om de schade in Nederland te voorkomen is precies dezelfde vordering nodig om schade elders in de wereld te voorkomen. De rechtbank kan in het kader van het begunstigingsbeginsel de keuze voor het *Handlungsort* of *Erfolgsort* nog ambtshalve wijzigen als dat tot een gunstiger resultaat leidt voor Milieudefensie c.s..
12. Het HvJEU arrest Kolassa/Barclays is relevant omdat hieruit blijkt dat beleid als zodanig ook gezien kan worden als een schadeveroorzakende gebeurtenis.

Toewijsbaarheid van de vorderingen: vergunningen

13. In aanvulling op nr. 3 van de pleitnota merk ik het volgende op. De regulering van de overheid is onvoldoende om gevaarlijke klimaatverandering tegen te houden.
14. In aanvulling op nr. 9 van de pleitnota merk ik op dat dit punt op de derde zittingsdag nader zal worden toegelicht.
15. In aanvulling op nr. 18 merk ik op dat dit punt op de derde zittingsdag nader zal worden toegelicht.
16. In aanvulling op nr. 44 van de pleitnota merk ik het volgende op. Jurisprudentie waarin tot vrijwarende werking is geconcludeerd is schaars in vergelijking met jurisprudentie met een tegenovergestelde uitkomst.
17. In aanvulling op nr. 51 van de pleitnota merk ik het volgende op. Mocht daar al ruimte voor zijn, dan had deze zaak niet door middel van een bezwaarprocedure tegen een dergelijke vergunningverlening aan de orde gesteld kunnen worden.
18. In aanvulling op nr. 55 merk ik op dat aan de ETS wetgeving geen belangenafweging van de in deze procedure af te wegen belangen ten grondslag is gelegd.
19. In aanvulling op nr. 60 van de pleitnota merk ik het volgende op. In het hier aangehaalde arrest van de Hoge Raad werd een expliciete link gelegd met de civiele procedure en werd de wetsgeschiedenis meegenomen.
20. In aanvulling op nr. 72 van de pleitnota merk ik het volgende op. De recente goede resultaten van CO₂-reducties onder het ETS (Europese Emissions Trading System) hebben te maken met de uitfasering van de steenkoolsector. Ander beleid, los van het ETS, zorgt voor deze uitfasering van de kolencentrales.
21. In aanvulling op nr. 73 van de pleitnota merk ik het volgende op. Als het ETS op zichzelf voldoende zou zijn, dan zou het ook niet noodzakelijk zijn om de kolencentrales uit te faseren. Dat zou dan geen functie dienen.
22. In aanvulling op nr. 75 van de pleitnota merk ik het volgende op. Zolang de emissieprijs niet hoog genoeg is of gecompenseerd wordt door subsidies, gaat geen 'drive for change' uit van het ETS.

-
23. In aanvulling op nr. 79 van de pleitnota merk ik het volgende op. Niet iedere wijze van gebruik van een vergunning is toegestaan als men een vergunning heeft.
 24. In aanvulling op nr. 90 van de pleitnota merk ik het volgende op. Wanneer het recht van het *Handlungsort* wordt toegepast is de 'plaats van de gebeurtenis welke de aansprakelijkheid veroorzaakt' Nederland.

Toewijsbaarheid van de vorderingen: de dubbele uitdaging

25. In aanvulling op nr. 16 van de pleitnota merk ik het volgende op. Het 'Verdrag' zoals in het citaat genoemd is het VN-Klimaatverdrag.

Aan de zijde van RDS

Antwoorden op vragen van de rechtbank

26. In antwoord op de vragen van de rechtbank over productie RK-32, namelijk hoe de ambities van RDS van april 2020 worden geïmplementeerd en de huidige stand van zaken, merk ik het volgende op. Dit is een vraag die zich op drie niveaus laat beantwoorden. Het zijn ambities en sommige ambities gaan over de lange termijn, bijvoorbeeld over het jaar 2050. Op zo'n termijn worden nu geen businessplannen gemaakt die voorzien wat RDS precies doet. De wereld laat zich niet in reeksen van decennia voorspellen. Productie RK-32 is vastgesteld in april 2020 en is een aankondiging van RDS om het plan van netto nul te implementeren in haar bedrijfsvoering. Ben van Beurden, CEO van RDS, heeft gezegd dat het implementeren van netto nul in 2050 niet eenvoudig zal zijn en een fundamentele verandering van het bedrijf vergt. In oktober 2020 is een eerste reactie hierop gekomen, namelijk het document overgelegd als productie RO-281. Ook dit is een publieke aankondiging geweest. In deze productie is richting gegeven aan wat de ambities van RDS concreet betekenen. Er wordt hierbij onderscheid gemaakt tussen drie fases:

1. 'business' van vandaag: gas en olie. Dat is een groeimotor. Daar komt geld uit wat ter financiering kan dienen voor de ambities op de lange termijn.
2. transitie: bijvoorbeeld gas is een belangrijke brandstof in de weg naar de transitie.
3. 'growth business': hier wordt ingezet op allerlei nieuwe energiebronnen zoals elektriciteit en waterstof. Ook wordt aangegeven wat wordt uitgegeven op relatief korte termijn aan deze categorie, namelijk 25% van het totale budget van uitgaven.

Deze plannen vergen nog steeds verdere uitwerking en daar wordt in februari 2021 nader over gerapporteerd. Ook wijs ik op productie RO-251, namelijk het jaarverslag van RDS van 2019. Hieruit blijken de ambities van RDS op korte termijn, zogeheten 'targets'. Aan deze 'targets' zijn variabele beloningen gekoppeld voor het management en een grotere laag van het personeel. De 'targets' gaan over het terugbrengen van koolstofintensiteit van de producten van Shell tussen 2019-2021. Er komen verdere reducties en 'targets' voor de periode tot 2022. In de publieke documenten zoals het jaarverslag en aankondigingen wordt steeds zowel op de lange en korte termijn gerapporteerd. Shell is haar ambities aan het vertalen naar plannen en budgetten. De aankondiging van april 2020 is

publiekelijk bekend gemaakt. Hoewel niet bindend, is dit wel een serieuze uitlating.

27. Het begrip 'targets' is gereserveerd voor punten die concrete gevolgen hebben voor het management en de werknemers. Een deel van de variabele beloning is afhankelijk gesteld van het behalen van 'targets', zoals de reductie van koolstofintensiteit in 2021. 'Ambities' gaan over de langere termijn, namelijk de periode 2030-2050. De ambities kennen drie componenten, waarvan één component is samenwerken met klanten om te zorgen dat de laatste, resterende emissies kunnen worden opgeruimd. Die ambitie is niet bindend, omdat een bedrijf niet zo ver in de toekomst kan kijken. Dat is niet iets bijzonders. Shell zegt dat zij met klanten gezamenlijk probeert uit te komen bij netto nul in 2050. De klimaatdoelstellingen worden een moeilijke opgave voor de gehele maatschappij.
28. De ambities voor de reductie van RDS in 2050 is als volgt. De stip op de horizon van 2050 is een netto nul CO2-ambitie. Of die reductie relatief of absoluut is maakt niet uit, want nul is nul. Deze ambitie bevat drie componenten. Component 1 is gericht op scope 1 en 2 en betreft het productieproces bij Shell zelf en de stoffen die Shell inkoopt. Daarvan wordt gezegd dat Shell met bepaalde stappen naar netto nul gaat in 2050. Daarvoor wordt ingezet op een heel pakket, zoals de beperking van het energieverbruik en het gebruik van schonere brandstoffen. Het voornemen voor de eigen emissies is dat die omlaag gaan naar nul in 2050 met de tussenstap in 2035. De twee andere componenten gaan over de koolstofintensiteit van de producten die Shell aanbiedt. Die worden significant teruggebracht door Shell, maar niet helemaal. Die stip op de horizon is 65% in 2050. De derde component is daarin complementair, namelijk met klanten samenwerken om ook de resterende emissies terug te brengen. Uiteindelijk is het nulpunt in 2050 een absolute reductie. Er is wel een onderscheid te maken tussen de verschillende componenten en het eindpunt.
29. De ambitie is een absolute reductie in 2050: nul is nul. Met de ambitie naar nul van de scope 1 en 2 ambities in 2015 gaat het om netto nul.
30. Op de vraag van de rechtbank of RDS onderschrijft of de komende tien jaar cruciaal zijn antwoord ik als volgt. Op dag 3 en 4 komt RDS hier uitgebreid op terug. Voor nu volstaat RDS met de opmerking dat dit verband houdt met hetgeen namens RDS is aangevoerd in het openingspleidooi: RDS kan dit niet alleen. Ook vandaag neemt Shell grote stappen, omdat Shell vindt dat er iets moet gebeuren. Voorbeelden hiervan zijn grote windparkprojecten. Daar spreekt een zekere urgentie uit. Deze urgentie blijkt ook uit de 'targets' van Shell voor 2021 en 2022 met variabele beloning. Dat het traject nu ingezet moet worden is duidelijk. Tegelijkertijd is de vraag of Shell dit meteen kan. Ik geef een voorbeeld, namelijk van een oud en van een nieuw waterstofproject. Het oude project dateert van 2007 in IJsland. Honderden miljoenen dollars zijn toen door Shell uitgegeven aan waterstofprojecten. Aan het eind van een aantal van die projecten bleek dat de techniek bij de afnemers niet aanwezig was om die waterstof te gebruiken. Ook de overheid zag geen urgentie om hier iets aan te doen. Dat project is stukgelopen. Een ander voorbeeld is het waterstofproject in het noorden van Nederland. Dit project is in voorbereiding. Een capaciteit komt beschikbaar van 5% van het energieverbruik van Nederland vandaag ten dag. Het succes van dit project is van allerlei factoren afhankelijk, zoals van de juiste infrastructuur en hoeveel waterstofauto's beschikbaar zijn. Sommige dingen vergen tijd en die heeft Shell niet alleen in de hand.

-
31. Waarom RDS geen ambities heeft genoemd voor 2030, maar voor 2035 weet ik niet. Het jaar 2035 sluit aan bij eerder genoemde ambities van 2017. Naast de ambities voor 2035 en 2050 heeft Shell ook kortere ‘targets’ vastgesteld voor 2021 en 2022.
32. Ter toelichting op productie RK-32-C p. 11 merk ik het volgende op. RDS komt hier later op terug. De lijnen in de grafiek zijn afgezet tegen een bepaalde ‘range’ die komen uit het rapport van het IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) rapport uit 2018. Het gaat om de ‘earlier action IPCC scenario’s’, waarbij gekeken wordt naar scenario’s die de reductie niet tot het laatste moment uitstellen.
33. Op de vraag van de rechtbank om de ambities van Shell te duiden aan de hand van de verschillende ‘scopes’ antwoord ik als volgt. Met verwijzing naar productie RK-32-C p. 3 derde alinea verduidelijk ik wat NCF betekent, namelijk Shell’s ‘Nett Carbon Footprint’:
- *“which includes Shell’s carbon emissions from the production of our energy products”*: oftewel de eigen productie inzet door Shell;
 - *“our suppliers’ carbon emissions in supplying energy for that production”*: namelijk wat Shell inkoopt; en
 - *“and our customers’ carbon emissions associated with their use and the energy products we sell. Shell only controls its own emissions but, to support society in achieving the Paris Agreement goals, we aim to help and influence such suppliers and consumers to likewise lower their emissions”*: dit is scope 3.
- NCF valt niet terug te brengen tot alleen een ‘scope’. De componenten vallen samen. Scope 1 en 2 vallen ook in een andere component en daar zijn harde ambities voor. Voor scope 3 bestaan ook ambities, maar daarvoor is RDS meer afhankelijk van anderen. Dat is ingewikkelder.
34. In antwoord op de vraag van de rechtbank hoe de ambitie van Shell zich verhoudt met de gevorderde vermindering door Milieudefensie c.s. antwoord ik als volgt. RDS komt hier uitgebreid op terug. Er zijn meer verschillen. Eén groot verschil is dat de ambitie van Shell rekening houdt met afhankelijkheden van andere partijen. De vordering van Milieudefensie c.s. houdt hier geen rekening mee. Zij vordert een bevel om te reduceren ongeacht wat klanten van RDS doen.
35. De argumenten van Milieudefensie c.s. over extra emissies van RDS zijn onjuist en RDS komt hier later nog op terug.
36. Met verwijzing naar productie RK-32-C, p. 15 licht ik het volgende toe over ‘unprecedented partnering’. Gewezen wordt naar ‘aviation’. Voor scope 1 en 2 wordt in deze productie genoemd wat Shell kan doen en voor scope 3 worden twee voorbeelden genoemd. Vliegtuigbouwers, exploitanten en Shell zullen moeten samenwerken. Het voorbeeld van Amazon Air heeft RDS genoemd in haar openingspleidooi. Een ander voorbeeld is het mechanisme voor ‘offsets’, zoals het project Northern Lights, een grootschalig CO₂-opslagproject. Ook hier gelden weer afhankelijkheden, zoals maatschappelijke tegenstand en vergunningen. Dat soort dingen samen doen is de ‘partnering’ waarover wordt gesproken. Op uitleg van p. 20 van RK-32-C en waar het getal van 65% reductie voor scope 3 op gebaseerd is, kom ik op andere zittingsdagen terug.
37. Ik geef een korte toelichting op de ambities van RDS voor scope 3. Het is een intensiteitsmaatstaf die ziet op de gehele samenleving. Alle partijen zijn hiervoor nodig. De genoemde reductie van 65% ziet op de hele keten. Bij het voorbeeld van de brandstoffen voor de luchtvaart moeten er leveranciers zijn die deze brandstof

- gaan leveren. Ook moeten luchthavens zich grondig aanpassen om daarin te kunnen voorzien. Dat is het type samenwerking wat nodig is. Shell heeft niet de controle over alle stappen die in de hele keten genomen moeten worden.
38. In antwoord op de vraag van de rechtbank over de positie van RDS merk ik het volgende op. Overheden stellen de kaders en RDS doet graag mee binnen de gestelde kaders. Het is echter niet zo dat Shell tot die tijd niets doet. Shell doet al veel. Shell spreekt ook haar steun uit voor de doelen van het Parijs Akkoord en Shell doet ook andere uitingen. Shell doet voldoende, maar is wel afhankelijk van de overheid. Het overheidsbeleid creëert een noodzakelijke voorwaarde voor wat Shell binnen haar mogelijkheden kan doen. Het is niet zo dat Shell stil zit in afwachting van overheidsbeleid. Hoe ver Shell kan gaan is wel afhankelijk van het overheidsbeleid.
 39. Het juridische standpunt van RDS is dat zij de voorgeschreven kaders van de overheid volgt. Dit betekent niet dat Shell niet feitelijke ambities heeft. De feitelijke ambities gaan zelfs verder dan de voorgeschreven kaders.
 40. RDS komt nog terug op de vraag van de rechtbank of overheidsbeleid beperkingen stelt aan het treffen van maatregelen aan de aanbodzijde.
 41. Het beeld dat Milieudefensie c.s. heeft geschetst van de invloed en zeggenschap van RDS over de Shell-groep is heel algemeen. Het is daarom niet goed mogelijk om te zeggen dat RDS zich herkent in dat beeld. Dat ligt genuanceerd. Ook de vraag of RDS 'het voor het zeggen heeft' is te algemeen. Op de derde zittingsdag komt RDS uitgebreid terug op de macht van RDS binnen de Shell-groep.

Toepasselijk recht

1. In aanvulling op nr. 9 en nr. 27 van de pleitnota merk ik het volgende op. Milieudefensie c.s. kiest voor toepassing van Nederlands recht. In nr. 90 en 91 van het pleidooi van Milieudefensie c.s. staat dat zij het aan de rechtbank overlaat wat het *Handlungsort* moet zijn en als dit niet leidt tot Nederlands recht dan dient de rechtbank uit te gaan van het *Erfolgsort*. Dit kan niet. Milieudefensie c.s. moeten een keuze maken voor het recht van het *Handlungsort* en dan moet de rechtbank bepalen welk recht volgens het *Handlungsort* van toepassing is.
2. In aanvulling op nr. 16 van de pleitnota merk ik het volgende op. De auteur Von Hein heeft het hier over de juiste uitleg van artikel 7 van de Rome II-Verordening (Rome II).
3. In aanvulling op nr. 17 van de pleitnota merk ik op dat de hier genoemde grondslag van de vorderingen van Milieudefensie c.s. het 'event' weergeven, waarbij moet worden aangeknoopt voor de vraag welk recht van toepassing is.
4. In aanvulling op nr. 24 van de pleitnota merk ik het volgende op. Die stelling leidt niet tot toepasselijkheid van alleen Nederlands recht.
5. In voetnoot 15 van de pleitnota van Milieudefensie c.s. wordt verwezen naar Asser 10-I 2018/277. Dat is Asser/Vonken. In een ander deel, namelijk Asser 10-III 2015, nr. 1054, te weten Asser/Kramer & Verhagen staat precies het tegendeel, namelijk dat op een eenmaal gemaakte rechtskeuze niet kan worden teruggekomen. De literatuur is dus verdeeld. Het is aan de rechtbank om de knoop door te hakken wat de processuele uitwerking is van een eenmaal gedane rechtskeuze door Milieudefensie c.s.

-
6. In reactie op nr. 15 in de pleitnota van Milieudefensie c.s. merk ik het volgende op. In de eerste termijn over het toepasselijk recht is door Milieudefensie c.s. een verhaal gehouden dat haaks staat op haar pleidooi over de ontvankelijkheid. Milieudefensie c.s. heeft gesteld dat de NGO's (niet-gouvernementele organisaties) opkomen voor de hele wereldbevolking. Nu het om toepasselijk recht gaat wordt door Milieudefensie c.s. gedaan alsof beslissend is dat de schade in Nederland wordt geleden. Hoogstens zou gezegd kunnen worden dat de schade mede in Nederland wordt geleden. Uit het 'mosaic principle' volgt dat dit leidt tot toepasselijkheid van het recht van al die landen waar de schade geleden wordt.
 7. In reactie op nr. 27, 28 en 32 in de pleitnota van Milieudefensie c.s. merk ik het volgende op. Deze paragrafen illustreren juist waarom het *Handlungsort* moet worden gelokaliseerd op het punt van de CO₂-emissies. Het gaat bij milieuschade om het beginsel dat de vervuiler betaalt. In de gangbare doctrine wordt begrepen dat dit de plaats is waar de vervuilende activiteiten plaatsvinden. In deze zaak is dat de plaats waar de emissies worden uitgestoten. In het bekende Kalimijnenarrest van de Hoge Raad is steeds het *Handlungsort* de plaats waar het desbetreffende bedrijf is gevestigd dat de fysieke zoutlozing doet.
 8. In reactie op nr. 35 van de pleitnota van Milieudefensie c.s. merk ik op dat met de woorden 'bij de bron' wordt bedoeld de plaats waar geëmitteerd wordt.
 9. In reactie op nr. 49 van de pleitnota van Milieudefensie c.s. merk ik het volgende op. Milieudefensie c.s. beweert dat het niet relevant zou zijn dat RDS zelf nauwelijks emissies uitstoot. Naar de mening van RDS is dat juist wel relevant voor onder meer de vraag naar het toepasselijk recht. De opmerking over de Nederlandse Staat is een verwijzing naar de Urgenda zaak. Uit het vonnis van de rechtbank blijkt echter niet dat het toepasselijk recht, namelijk Nederlands recht, een punt van discussie is geweest tussen partijen. In de Urgenda zaak ging het om emissies vanuit Nederland. Dat is een wezenlijk andere casus dan deze zaak. Hier gaat het om het reduceren van wereldwijde emissies van Shell en de gebruikers van Shell-producten over de hele wereld. De vergelijking met de Urgenda zaak gaat dus niet op.
 10. In reactie op nr. 56 van de pleitnota van Milieudefensie c.s. merk ik het volgende op. Het tijdsmatige aspect is niet de kern van de zaak. De kern is dat het volgens Milieudefensie c.s. nodig zou zijn om dit op het niveau van RDS aan te pakken en dat dat niet zou kunnen op het niveau van de dochters. Niet duidelijk is waarom dat niet kan. Hoe kan het dat emissies toegerekend aan RDS wel onrechtmatig zijn, maar emissies van de dochters niet? Dit is een geheel nieuwe stellingname. Hoe kan het dat op het niveau van de daadwerkelijk emittenten geen sprake is van onrechtmatig handelen, maar op het niveau van RDS wel? Een toelichting van Milieudefensie c.s. ontbreekt.
 11. In reactie op nr. 61 van de pleitnota van Milieudefensie c.s. merk ik het volgende op. Niet duidelijk is waarom het begunstigingsbeginsel zinledig zou worden. Het begunstigingsbeginsel houdt niet in dat de eiser ook mag kiezen wat het *Handlungsort* is. Dat is wel wat Milieudefensie c.s. betoogt.
 12. In reactie op nr. 62 van de pleitnota van Milieudefensie c.s. merk ik het volgende op. Een beroep wordt gedaan op auteur Von Hein. De zin geciteerd door Milieudefensie c.s. volgt precies op de zin die RDS heeft geciteerd in het eerste citaat in nr. 21 van haar pleitnotitie over het toepasselijk recht. Von Hein zegt dat aangezien het *Erfolgsort* bij grensoverschrijdende milieuverontreiniging kan leiden tot toepasselijkheid van vele rechtsstelsels door schade in meerdere landen, gekozen

-
- mag worden voor het *Handlungsort*. De plaats waar de desbetreffende verontreiniging haar oorsprong vindt, namelijk de plaats van de emissies.
13. Milieudefensie c.s. heeft rechtspraak van het HvJEU aangehaald. In de Kolassa/Barclays zaak ging het om prospectusaansprakelijkheid. Aangeknoopt werd bij de woonplaats van de verzoeker, omdat daar de schade was ingetreden. Dit is onvergelijkbaar met deze zaak, omdat het hier niet gaat over zuivere vermogensschade en prospectusaansprakelijkheid. RDS komt nog op een later moment terug op deze uitspraak. Met betrekking tot de Pez Hedjuk zaak geldt dat het gaat om een auteursrechtelijke inbreuk door het plaatsen van foto's op een website. De vraag waar de website gelokaliseerd moet worden is een andere vraag dan hier aan de orde is. Dit geldt tevens voor de uitspraak aangehaald in nr. 67 van de pleitnota van Milieudefensie c.s. over het toepasselijk recht. In de zaak Nintendo gaat het om auteursrechtelijke inbreukmakende handelingen in verschillende lidstaten. De stellingname is hier nadrukkelijk dat het een verweerder is die één inbreukmakende handeling verricht, namelijk het vaststellen van beleid. Als de stellingname hier zou zijn dat het gaat om meerdere handelingen dan moet juist worden gekeken naar de plaats van emissies, hetgeen RDS betoogt. De aangehaalde uitspraak geeft geen inzicht in hoe de hier voorliggende vraag moet worden betantwoord.
 14. In reactie op nr. 93 van de pleitnota van Milieudefensie c.s. merk ik het volgende op. Niet duidelijk is hoe de zinnen in de pleitnota over artikel 17 Rome II zich tot elkaar verhouden. De vraag naar het toepasselijk recht wordt mede bepaald aan de hand van het feit dat de Shell-vennootschappen in alle landen vergunningen hebben om activiteiten te verrichten in de landen waarin ze gevestigd zijn. Dit moet worden meegenomen als factor in de beoordeling aan de hand van het toepasselijk recht. Mocht de rechtbank oordelen dat het recht van verschillende landen van toepassing is, dan moet telkens naar het recht van al die landen beoordeeld worden wat de relevantie is van het hebben van een vergunning voor de vraag of onrechtmatig is gehandeld.
 15. RDS stelt zich op het standpunt dat Milieudefensie c.s. niet eerst het toepasselijk recht kan kiezen en dan de vordering kan preciseren. De stelling is dat wordt opgekomen voor de belangen van de wereldwijde bevolking. In de dagvaarding wordt uitgebreid gesproken over de gevolgen voor Nederland, maar dit is iets heel anders dan dat deze schade zich beperkt tot de schade in Nederland. RDS stelt dat er geen sprake is van een keuzemogelijkheid. Als de rechtbank komt tot de vaststelling dat vele rechtsstelsels van toepassing zijn dan kan de vordering niet worden veranderd naar Nederlands recht op basis van de belangen van Nederlandse ingezetenen. Deze stellingname van Milieudefensie c.s. is niet eerder ingenomen. De stellingname die is voorgelegd in de dagvaarding is wezenlijk anders. Ook op de individuele eisers, mochten zij ontvankelijk zijn, in relatie tot het *Erfolgsort* komt RDS terug. De vraag is namelijk of Milieudefensie c.s. in dit geval kan zeggen of de schade die door een Nederlander wordt geleden als gevolg van mondiale emissies, relevant is voor de schade om het *Erfolgsort* te bepalen.
 16. RDS leest niet in de dagvaarding dat er geen onherroepelijke keuze is gemaakt en dat een keuze voor Nederlands recht is gemaakt en niet voor het *Handlungsort*. Ik verwijs naar paragraaf 101 van de dagvaarding en artikel 7 Rome II. Dat Milieudefensie c.s. kan kiezen voor Nederlands recht volgt niet uit dit artikel. Milieudefensie c.s. heeft een rechtskeuze gemaakt voor het *Handlungsort*.

17. Het begunstigingsbeginsel betekent niet dat de rechtbank alle vrijheid heeft om het rechtsstelsel te kiezen dat de meest gunstige uitkomst heeft voor Milieudefensie c.s. Dit beginsel houdt in dat gekozen mag worden voor het *Handlungsort*, maar niet voor een specifiek rechtsstelsel.

Bezwaar

18. RDS maakt bezwaar tegen het aangepaste standpunt van Milieudefensie c.s. over de ontvankelijkheid, namelijk dat de NGO's primair opkomen voor de belangen van de hele wereldbevolking, subsidiair voor de belangen van uitsluitend de Nederlandse ingezetenen. RDS maakt tevens bezwaar tegen het subsidiaire standpunt van Milieudefensie c.s. over het toepasselijk recht, namelijk – voor het voor het geval de rechtbank het standpunt van RDS zou volgen dat ook wanneer voor het toepasselijk recht wordt aangeknoopt bij het *Erfolgsort*, het recht van vele landen van toepassing is, omdat de schade wordt geleden over de hele wereld – dat zij uitsluitend een beroep doet op in Nederland geleden of te lijden schade.
19. Deze subsidiaire standpunten zijn niet zo geformuleerd in de dagvaarding en bij de akte eiszijziging door Milieudefensie c.s. Het is in strijd met de goede procesorde om in dit late stadium van de procedure de grondslag van de eis aan te vullen met nieuwe subsidiaire standpunten.
20. Ik hoor de rechter zeggen dat – in overleg met partijen – RDS bij akte haar bezwaar mag onderbouwen uiterlijk op 4 december 2020 om 10:00 uur. Vervolgens mag Milieudefensie c.s. bij akte reageren op het bezwaar van RDS uiterlijk 4 december 2020 om 17:00 uur. De rechtbank zal vervolgens een beslissing nemen op het bezwaar op maandag 7 december 2020 voor de rol van woensdag 9 december 2020.

Dit proces-verbaal is buiten aanwezigheid van partijen opgemaakt. Partijen zijn in de gelegenheid om eventuele onjuistheden binnen twee weken na ontvangst van dit proces-verbaal schriftelijk kenbaar te maken aan de rechtbank. Aan aanvulling van stellingen wordt voorbijgegaan. Het eventuele commentaar zal deel uitmaken van het procesdossier.

Hierna zal RDS uiterlijk op **4 december 2020 om 10:00 uur** een akte nemen en daarin haar bezwaar op de subsidiaire stellingname van Milieudefensie c.s. onderbouwen. Vervolgens zal Milieudefensie c.s. **uiterlijk op 4 december 17:00 uur** bij akte reageren op de akte van RDS. De rechtbank is voornemens een rolbeslissing voor de rol van 9 december 2020 te nemen op 7 december 2020, waarin zij beslist op het bezwaar van RDS.

Hierna wordt de comparitie van partijen voortgezet op **dinsdag 15 december 2020**.

WAARVAN PROCES-VERBAAL

Mr. L. Alwin

De griffier buiten staat zijnde
mede te ondertekenen

Voor gresse/afschrift

15 DEC. 2020

De griffier,

SC10